

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

3-2017
ИЮНЬ

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

О.АҲМАДЖОНОВА	
“Чинор” романи композициясидаги ўзига хосликлар	64
М.ЖУРАЕВА	
Бадиий адабиётда мутелик психологияси	66

ТИЛШУНОСЛИК

Ш.ТОШХЎЖАЕВА	
Бадиий нутқда риторик сўроқ гаплар ва уларнинг лингвопоэтик тадқиқи	69
Э.ИБРАГИМОВА	
Баҳонинг предмет ва белги ёрдамида ифодаланиши	73
Г.РОЗИҚОВА, У.ФАРМОНОВА	
Қўшма гапларга хос шакл ва мазмун номутаносиблиги	77
В.АМАНОВ	
Қадриятлар тизимида миллий, маданий ва лисоний дунёқараш	80
Д.ЮЛДАШЕВА	
Синтактик такрорларнинг бадиий-эстетик имкониятлари	83
Н.ҒОФУРОВА	
Ҳозирги замон инглиз ва ўзбек тилларида мақол ва маталларнинг лингво-когнитив асослари ва уларнинг структурал-семантик жиҳатлари	86
Г.ЖУРАБОЕВА	
Тарихий топонимларнинг шаклланишида апеллятивларнинг ўрни	88
Р.АХРОРОВА	
Тилнинг концепт доирасини ўрганиш муаммолари	92

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

Ж.ОТАЖОНОВ, Ф.МАХМУДОВА, М.РАЙИМЖОНОВА	
Бошланғич таълим педагогларининг педагогик жараёнда руҳий ёндашув масалалари	95
Ҳ.ҒАНИЕВА	
Таълим-тарбия жараёнида ўсмирлар хулқ-атворини намоён бўлишининг ижтимоий-психологик аспекти	98

ИЛМИЙ АХБОРОТ

М.АБДУМАННОПОВ	
Интеграл операторлар қатнашган иккинчи тартибли ўзгармас коэффициентли дифференциал тенглама учун чегаравий масала	103
Ш.ОХУНЖОНОВА	
Оғзаки тарихни ёзма тарихга айлантириш жараёни ҳақида	106
М.ОМОНОВ, З.БОТИРОВА	
Арабча синиқ кўплик вазнидаги ўзлашма сўзлар ва уларнинг семантик хусусиятлари	109
О.ҲУСАНХЎЖАЕВ	
Мақолларда қиёслаш, зидлаш муносабатини ифодалашда сонларнинг аҳамияти	111
Н.УРИНОВА	
Бўлажак ўқитувчиларда ижтимоий компетентликни шакллантириш йўллари	113
Н.АБДУЛАЗИЗОВА	
Касб-ҳунар коллежи ўқувчиларида зарарли одатларнинг олдини олишнинг педагогик-психологик асослари	115

ФАНИМИЗ ФИДОЙИЛАРИ

Сўхлик биринчи олим	116
---------------------------	-----

ХОТИРА

Мадамминбек Хотамович АҲМЕДОВ	117
Эркин Мўйдинович ТУХТАСИНОВ	117

УДК: 811.512.133.81'38

БАҲОНИНГ ПРЕДМЕТ ВА БЕЛГИ ЁРДАМИДА ИФОДАЛАНИШИ**Э.Ибрагимова****Аннотация**

Ушбу мақолада баҳонинг предмет ва белги ёрдамида ифодаланиши хусусида фикр юритилади.

Аннотация

В данной статье изложено мнение об отображении оценок при помощи предметов и знаков.

Annotation

In this article the idea of reflecting the points with helping of objects and symbols is mentioned.

Таянч сўз ва иборалар: баҳо, предмет, белги, субъект, аксиология, номлаш, ижобий муносабат, салбий муносабат.

Ключевые слова и выражения: оценка, предмет, знак, субъект, аксиология, номинация, положительное отношение, отрицательное отношение.

Key words and expressions: point, object, symbol, subject, acciology, name, positive attitude, negative attitude.

Тил – кишиларга фикрлашув, фикрлаш куроли бўлиб хизмат қилади [1.3]. Ҳар бир тил унинг соҳиби бўлмиш жамоанинг бебаҳо мулки ҳисобланади. У борлиқ ҳақидаги билимларни ифодалаш воситасигина эмас, балки тингловчига таъсир этувчи восита ҳамдир. Шунинг учун тил фақат коммуникатив вазифанигина эмас, экспрессив-эмоционал вазифани ҳам бажаради. Лексеманинг мазмун жиҳатида, воқеликни номлашдан ташқари номланаётган воқеликка муносабат ҳам билдирилади. Воқеликка муносабат билдириш белгиси баҳо атамаси номи остида юритилади.

Ўзбек тилида янги йўналиш сифатида юзага келган баҳо категорияси ҳақида турли мулоҳазалар юзага келмоқда. Тилшунос олим В.И.Банару баҳога қуйидагича таъриф берган: “Баҳо аксиологик атама бўлиб, натижали аспектни ифодаловчи баҳо субъекти ва унинг предмети ўртасида ўзаро муносабат ўрнатувчи жараён. Зеро, баҳо предмети қаторига нафақат субъект учун ижобий аҳамиятга эга бўлган қадриятлар, балки ноль даражали ва салбий қадриятлар ҳам алоқадор бўлиб,

бу, тушунчанинг умумий нисбийлигини исботлайди” [2.14].

Баҳо муносабати турли аспектларга эга бўлиб, инсон фаолиятининг алоҳида бир соҳаси билан боғланган ҳолда аниқланадиган алоқалар, боғланишлар тушунилади [3.10].

Муносабатлар деганда бир бутунликнинг таркибий қисмлари – бирликлари орасидаги ўзаро алоқалар, боғланишлар англашилади.

Маълумки, предметлик тушунчаси от сўз туркумига мансуб лексемаларга хос. Тилнинг эмоционал-экспрессив вазифаси фонетик сатҳдан ташқари барча сатҳ бирликлари орқали намоён бўлади. Айниқса, лексик сатҳда ёрқинроқ намоён бўлади.

Лексеманинг мазмун жиҳатида асосий ҳодиса – лексик маъно; баҳо семаси асосан уч хил ифодаланади:

- 1) морфема ёрдамида;
- 2) лексеманинг ўзи билан;
- 3) контекст ёрдамида.

Баҳо семасининг морфема ёрдамида ифодаланиши морфологик ифодаланиш

Э.Ибрагимова – ФарДУ ўзбек тилшунослиги кафедраси доценти, филология фанлари номзоди.

дейилади. Ҳозирги ўзбек тилида бундай вазифани эркалаш, кичрайтириш маъноларини англатувчи -ча, -гина, -жон, -чоқ, -чак каби қўшимчалар бажаради. Бу морфемалар ижобий муносабатни ифодалашга хизмат қилади. Масалан:

Бўрихон дўмбоққина бола бўлган эди. Уни ёмон кўздан асрасин, деб кийимларига тумору кўзмунчоқлар тақиб кўярди. (С.Аҳмад. "Қорақўз мажнун").

–Вой, сен қанақа меҳрсиз бола чиқдинг. Ахир мен онагинангни синглисиман!

(С.Аҳмад. "Қишдан қолган қарғалар").

Юқорида келтирилган мисолларда "дўмбоққина", "кўзмунчоқ", "онагинанг" каби от лексемаларда эркалаш маъносини ифодаловчи баҳо семасини яққол кўриш мумкин.

–ча аффикси ёрдамида ясалувчи форма асосан кичрайтириш маъносини ифодалайди. Бу қўшимча шахс билдирувчи отлардан эркалаш формаси ясаганда, кичрайтириш билан бирга ҳурматлаш, эркалаш ёки камситиш маънолари ифодаланиши мумкин. Лекин бу маънолар кичрайтириш маъносига қўшимча тарздаги сўзнинг лексик маъноси ва бошқа факторлар таъсирида келиб чиқадиган оттенкалар бўлади. Масалан:

Йўлдошбой ўзимиз тенги йигитча эди, кўшни синфда ўқирди. Лекин жуда яхши кийинарди. Шундай кийинардик, бир-иккита болалар ҳасад қилганларидан унинг уст-бошини бир-икки марта йиртиб ташлашган эди. Менга у бола ёқарди, умуман. Яхши ўқирди, информацияга бой эди. Сўнгера ундаям қандайдир, сиз айтмиш "романтика" дан бор эди. (Ш.Холмирзаев. Ҳикоялар.)

Баҳо семаси лексеманинг ўзи билан ифодаланса, лексик ифодаланиш, дейилади. Бунда баҳо семаси лексемаларнинг ўзаро семантик муносабатида очиқ кўринади [1.56]. Масалан, юзлаштириш баённомаси, *бет*, *ораз*, *афт*, *башара*, *турқ* лексемалари айнан бир лексик маънони англатади, баҳо семасининг ифодаланишига кўра, бўёқдорлиги, яъни ижобий ва салбий маъно

ифодаланишига кўра фарқланади. Баҳо семаси жиҳатидан энг бетараф лексема "юз" саналади. Масалан:

Жанозага қишлоқнинг катта-кичик ҳаммаси келди. Фақат Нурим сартарош келолмади. Юрт кўзида унинг юзи шувит эди. (С.Аҳмад. "Азроил ўтган йўлларда").

Юз лексемаси аслида бетараф баҳо ифодаловчи лексема ҳисобланади. Келтирилган парчада эса бетарафликдан салбий маъноли лексемага айланмоқда.

Баҳо семаси асли бетараф баҳоли лексемани ўз ишлатиш доирасидан бошқа бир доирага кўчириш туфайли ифодаланса, контекстуал ифодаланиш дейилади. Масалан:

Мана орадан бир йил ўтди. У ўша қизни эслаганида ниҳоятда кўҳлик бир қизнинг юзи, кўзи, келишган гавдаси кўз олдига келарди-да, зум ўтмай, бу гўзаллик ўрнини тиржайган калла суюғи эгаллаб оларди. (С.Аҳмад. "Тоғ афсонаси").

Бош лексемаси киши танасининг аъзосига нисбатан қўлланилади, калла лексемаси эса ҳайвон танасининг аъзосига нисбатан ишлатилади. Булардан ҳар бири ўзининг бўёқдорлиги ишлатилиш доирасида баҳо семаси жиҳатидан бетараф ҳисобланади. Аммо калла лексемаси ҳайвондан одамга кўчириб ишлатилса, бўёқдорлиги жиҳатидан салбий баҳо ифодалашга хизмат қилади.

Лексеманинг мазмун жиҳатини контекст орқали ифодаланишини қуйидаги мисол ёрдамида кўриш мумкин.

–Зулай! Қаёқда қолдинг? – чақирди у неварасини.

–Ҳозир, – деди Зулайҳо ичкаридан ва кўп ўтмай келди.

–Қаранг !?

Назир ота унга ўғирилди. Ўғирилди-ю, ханг-манг бўлиб қолди. У неварасининг бунчалик чиройлилигини билмаган эди. Эғнида оқ крепдешин кўйлак, оёғида оқ туфли, бир ўрим қалин, зулукдек қора сочи олдига тушиб турибди, қўлидаги билагузук, кичкина қулоқларидаги оппоқ зираклар ярақларди. (Ў.Умарбеков. "Кимнинг ташвиши йўқ").

Мисолимиздан қахрамоннинг ҳайратланиши, қойил қолишини набирасига юқорида берган баҳоси ишонарли тарзда контекст орқали ифодаланган.

От лексемаларнинг асосий хусусиятларидан бири номлаш ҳисобланса, унга қўшимча равишда муносабат тушунчасининг ифодалаш ўринлари ҳам учраб туради. Предметлик ва номлаш тушунчасини англаувчи лексемалар борлиқдаги турли хил нарса ва ҳодисаларни номлайди. Нарса ва ҳодисалар ичида шахс отлари алоҳида аҳамиятлидир. Баҳонинг ифодаланишида бошқа отларга нисбатан шахс отлари кўпроқ қўлланилади. Масалан:

“Деворий газета” – бу Насибжоннинг ўртанча тоғаси Турғунбой. Унинг шунақа ичадиган одати бор эди. Ҳафтада бир ичади. Ичганда ҳам бирваракай ичади. Кайф қилиб, ҳамма ака-ука, амма-холалариникига боради. Навбати билан бўралаб сўкади. Кайфи тарқалгунча, ўзи чарчагунча сўкади. Маҳалла уни ҳафтада бир чиқадиган “Деворий газета” деб атарди. (С.Аҳмад. Қишдан қолган қарғалар).

Инсонга ижобий ёки салбий баҳо берилганда, унинг феъл-атвори, албатта, ҳисобга олинади. Юқоридаги мисолда ҳам Турғунбойнинг газетага ўхшатилишида унинг салбий сифатлари назарда тутилиб баҳоланган.

Баҳо муносабати ифодаланишида ўз фикрини билдириш доирасида объектив ва субъектив муносабат даражаси, уларнинг чамбарчас ўзаро алоқаси тилшуносларнинг жиддий эътиборини ўзига тортади. Тадқиқотчилар баҳо муносабатида субъектив баҳо биринчи даражали эканлигини таъминлайдилар. Бу усул, айниқса, сўзлашув нутқида кўп учрайди. Мисоллар таҳлиliga ўтамиз:

–Опанг... опангга ҳам ўхшайсан, – деди ўзини дарров босиб олиб.

–Опанг ҳам кўхлик эди. – Ростдан ҳам ўхшайди опасига, – кўнглидан ўтказди Назир ота.

–Кўз-қошлари опасининг ўзи. Фақат бурни ўғлимга ўхшайди. Бизнинг авлодда ҳаммининг бурни гўштдор. Буники ҳам бир

оз шунақа. (Ў.Умарбеков. Кимнинг ташвиши йўқ).

Юқоридаги нутқ парчасида қахрамонимиз Назир отанинг субъектив муносабати аниқ тасвирлаб берилган.

Низомнинг шундай довдираб келишларидан бирида Асрора йўлини тўсиб:

–Сен ўлгур нима қилиб хира пашшадек баттан кетолмай қолдинг? — деди.

–Адолат деган қиз унга кўзини қисиб, маъноли илжайиб қўйди:

–Вой опа, унақа деманг, Низом поччамиз-ку.

–Ҳали шунақами? Ундай бўлса, ху анави боғдан Шафтоли ўғирлаб келсанг, почча қиламиз.

Адолат уни жўрттага эрмак қилди:

–Поччанинг юраклари сал қуёнчасигароқ. (С.Аҳмад).

Нутқ парчасида Низом исмли йигитга нисбатан “ўлгур”, “хира пашша” каби вулгар лексемаларининг қўлланилиши орқали, қолаверса, “Поччанинг юраклари сал қуёнчасигароқ” иборасидан “ҳеч нарсани уддалай олмайдиған”, “қўрқоқ” маънолари ифодаланиши билан салбий баҳо англашилади.

Яна бир мисол:

Ўзбек оймнинг ғазаби яна ҳам аланга олади:

–Сўзимни эшитасанми, кар?

Отабек совуққина жавоб берди:

–Кар эмасман, лекин сизнинг бу таклифингиз олдида ҳам кар, ҳам кўрман. Бу тўғрида сиз энди ортиқча бош оғритманг. (А.Қодирий).

Маълумки, тилимизда “кар” (ҳеч нимани эшитмайдиган), “кўр” (кўзи ожиз – кўрмас) каби лексик воситалар нейтрал ҳиссий баҳолов компонентларига эга бўлиб, инкор коннотатив маънода қўлланилади, бундан ташқари, Отабекнинг субъектив муносабати ифодаланмоқда.

Юқоридаги мисолимизда “кар” сўзи бош қахрамонимиз Отабекнинг онаси саналган Ўзбек оймнинг таъбири билан “қулоқсиз” (гап уқмайдиган) маъносини ифодалаб, инкор баҳоси контекста

ойдинлашади. Сўзлардаги асл ва кўчма маъноларнинг ўзаро таъсири имплицит модаллик яратишда асосий аҳамиятга эга. Демак, баҳо муносабатини ифодалашда инсон асосий объект ҳисобланади.

Баҳо семасини ифодалашда сўз туркумларидан фойдаланиш тилшуносликдаги янги муаммо тарзида кўзга ташланмоқда. Масалан:

От сўз туркуми шахс ёки нарсанинг номини билдиришга хизмат қилишини юқорида ҳам таъкидладик. Баҳо семасини ҳосил қилишда бу жуда катта ёрдам беради. Масалан:

Жалол полвон етмиш ёшларга борган, эллик йилдан бери кураш тушади, шу пайтгача кураги ер кўрмаган полвон. (С.Аҳмад. "Азроил ўтган йўлларда".)

Маълумки, атоқли отлар айрим шахс ёки предметларнинг махсус ўзига қўйилган номлардир. Юқоридаги мисолда ана шундай атоқли отлардан бири саналган Жалол полвонга ижобий баҳо берилмоқда.

Кўйидаги мисолда эса, салбий баҳони кўриш мумкин:

–Ҳой, Ҳайдар полвон, соқи сумбатдай гавданг билан юмалаб ётибсан, уят эмасми?

Маълумки, мавҳум отлар мавҳум тушунчани англатади. Улар кўплик қўшимчасини қабул қилмайди. Баҳо семасининг мавҳум отларда ҳам ифодаланиши мумкинлигини мисоллар ёрдамида кўриш мумкин. Масалан:

Ахлоқ-одоб – маънавиятнинг қисмларидан бири бўлиб, унинг моҳияти сифатида оннинг асосини ташкил қилувчи эстетик қадриятлар чиқади.

Ахлоқ-одоб – бу, инсоннинг ўз маънавий негизига мувофиқ ҳаракат қилиши, фикрлаши ва ҳис қилиши, бу, ўз ички оламидан ташқарида бўлганларни кузатиш усуллари. Маънавият ва ахлоқ-одоб бир-бири билан узвий боғлиқ тушунчалар. Улар йўқ бўлса, шахс ва маданият инқирозга юз тутади. Ахлоқ-одоб деганда, умумий тамойиллар ва одамларнинг жамиятда бир-бирларига нисбатан ахлоқ-одоб нормаларининг мажмуи тушунилади. Ахлоқ-одоб одамнинг ҳис-туйғулари, истак ва хулқ-атворини маълум бир оламда қабул қилинган ахлоқий тамойилларга мувофиқ тартибга солади.

Мисолимизда мавҳум от сирасига кирадиган ахлоқ-одобга берилган баҳо юқоридаги фикримизни исботлайди. Булардан кўринадики, от лексемалар фақат номинатив функциянигина бажариб қолмай, балки баҳо англатиш хусусиятига ҳам эга.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, баҳо семасининг ифодаланиши билан воқеликка ижобий ёки салбий муносабат ифодаланилади. Ўзбек тилида морфологик усул билан воқеликка ижобий муносабат билдирилади. Лексик ифодаланишда эса, ижобий муносабат ҳам, салбий муносабат ҳам билдирилади. Контекстуал усулда, одатда, воқеликка салбий муносабат билдирилади. Ижобий ёки салбий муносабат билдирилмаган ҳолларга нисбатан бетараф баҳо ҳақида гапирилади. Лексемаларнинг асосий қисми баҳо семаси жиҳатидан бетараф бўлади.

Адабиётлар:

1. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили, 1- том, – Т., 2010.
2. Банару В.И. Оценка, модальность, прагматика. – Калинин, 1987.
3. Санаева И. В.Аксиологический аспект языковой картины мира в романе Л.Н. Толстого «Война и мир» (дихотомия «добро – зло»). Автореф. канд. филол. наук. – Калининград, 2007.
4. Қўнғуров Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. – Т.: Фан, 1980.

(Тақризчи: А.Мамажонов, филология фанлари доктори, профессор).